

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

ՎԱՅԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ «ՅՈՒՆԻՎԵՐՍԻՏԵՏԻ ՎԵՐԱԿՈՆՍՏՐԱԿՏԱՆԻ «ՅՈՒՆԻՎԵՐՍԻՏԵՏԻ ՎԵՐԱԿՈՆՍՏՐԱԿՏԱՆԻ»-Ի ՏԵՆԵՐԱԿԱՆԸ ԵՎ ՍՓՅՈՒՒՆՔՅԱՆ «ՅՈՒՆԻՎԵՐՍԻՏԵՏԻ ՎԵՐԱԿՈՆՍՏՐԱԿՏԱՆԻ»-Ը

XX դ. սկզբին հայ ականավոր գրող և հրապարակախոս Վահան Տերյանը շրջանառության մեջ դրեց «Հոգևոր Հայաստան» գրվածքը՝ Հայաստանի և հայության ապագայի սեփական տեսլական-հայեցակարգը¹, իսկ 1920-40-ական թթ. Հայաստանի Հանրապետության նախկին ղեկավարությունը, որ հեռացել էր հայրենիքից, Սփյուռքում ասպարեզ բերեց համանուն գաղափարախոսական-կազմակերպական հայեցակարգը²:

Առաջին հայացքից երկու գաղափարները միմյանց հետ կապ չունեին, քանի որ առաջինը ընդհանուր առմամբ վերաբերում էր հայության գալիքին, իսկ երկրորդը՝ սփյուռքահայության ապագա կյանքի կազմակերպմանը:

Երկու գաղափարների միջև կապ փնտրելու անհրաժեշտությունը բխում է այն իրողությունից, որ Վ. Տերյանի քննադատական ու միաժամանակ կառուցողական դիտարկումների «թիրախը» այն քաղաքական, ռազմական և մտավորական գործիչներն էին, որոնք հետագայում ստանձնեցին Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը:

Մյուս կողմից, համադրելու օգտին է խոսում զույգ «Հոգևոր Հայաստանների» գաղափարական հարազատությունը:

¹ Տե՛ս Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Եր., 1961, էջ 303-319: Վ. Տերյանի «Հոգևոր Հայաստան»-ի մանրամասն քննությունը տե՛ս Մ. Սարգսյան, Վահան Տերյանի «Հոգևոր Հայաստան» պատմափիլիսոփայական հայեցակարգը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2004, թիվ 3, էջ 77-98:

² Սփյուռքյան «Հոգևոր Հայաստանին» մենք անդրադարձել ենք նաև նախկինում (տե՛ս «Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նախկին ղեկավարության հաստատումը Սփյուռքում. «Հոգևոր Հայաստանի» ստեղծումը (հայեցակարգային որոշ դիտարկումներ)», «Հայ գաղթականությունը և Հայրենիք-Սփյուռք կապերը 1918-1985թթ.» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Եր., 2011, էջ 41-52: Տե՛ս «Из истории развития Армянской Диаспоры: “Духовная Армения”,- материалы международной научной конференции “Армения в диалоге цивилизаций”, Нижний Новгород, 2011, էջ 153-158), սակայն սույն հոդվածում այն կփորձենք դիտարկել Վ. Տերյանի «Հոգևոր Հայաստան» գրվածքի լույսի ներքո:

* * *

Վ. Տերյանի «Հոգևոր Հայաստան»-ը: Տերյանի «Հոգևոր Հայաստան» գրվածքը հայեցակարգային բնույթի ստեղծագործություն է, որտեղ հեղինակը, հակադրվելով ազգի և հայրենիքի՝ իր շրջանի գործիչների ընկալմանը, նախանշում է հայության ցանկալի գալիքը: Մեծ մտավորականը հայության ազատագրական մտքի զարթոնքը տեսնում և գնահատում է, սակայն դրա ընթացքի մեջ նկատում է հայ հոգևոր արժեքների աստիճանական վերացման և մահվան վտանգը:

Խոսելով իր օրերի ազգային գործիչների (քաղաքական, ռազմական, մշակութային) մասին՝ Վ. Տերյանը նշում է. «Այդ հոսանքի լրգունգը բացարձակ ու վճռական է, նրա դրոշակի վրա գրված է՝ «դեպի Հայաստան»: Ինչպես էլ լինի, ինչ գնով էլ լինի, ինչ հետևանք էլ ունենա՝ միևնույն է՝ «դեպի Հայաստան»: «Հայաստանը պետք է ազատվի». անդրդվելի մի պնդում է սա, որի հանդեպ ոչ մի ուժ չի կարող կանգնել, որին ոչ մի արգելք չի կարող կասեցնել: Եվ հասկանալի է դա: Չէ՞ որ ամեն մի հայ մտավորականի, ոչ միայն մտավորականի, այլև ամեն մի հայ մարդու համար այդ հարցը սրբազան մի ավանդ է դարձել, նվիրական մի տվայտանք, ամեն մի հայ մարդու առջև ծառայել է իր եղերական, արյունամներկ պատկերով: Մի՞թե կարող ենք սառնասիրտ լինել մենք, երբ այժմ դրված է այդ հարցը, երբ կանգնած ենք նրա այս կամ այն լուծման հանդեպ: ... Սակայն դրանով չի վերջանում մեր անելիքը. դա միայն նախադրում է մեր ապագա հայրենաշեն, ազգակառույց գործի...»³:

Նման հույժ կարևոր նախաբանից հետո, որտեղ արժևորվում էր «Դեպի Հայաստան» հոսանքի գործունեությունը, հեղինակն անդրադառնում է նաև դրա թերի կողմերին՝ անխնա դատապարտելով հատկապես դրա հոգևոր աղքատությունը: «Մենք թերահավատ ենք դեպի այդ՝ մի հարվածով, մի թեկուզ հերոսական ճիգով ստեղծվելիք Հայաստանը: Մեր խորին համոզումով, որքան և կարևոր ու խոշոր լինի այսօրվա այդ հերոսական ճիգը, այնուամենայնիվ նա չէ, որ պիտի որոշի, վճռի հայության ապագայի վիճակը, ստեղծի այն Հայաստանը, որ մեզ համար բաղձալի է: Այդ

³ Վ. Տերյան, նշվ. աշխ., էջ 304-305:

Հայաստանը մենք ...կոչեցինք Յոզևեր Հոգևոր Հայաստան: Եվ ահա, այսօրվա ճիգերի ու ջանքերի մեջ անգամ մենք չպիտի մոռանանք, որ մեր առաջ կա դեռ մի խոշոր ու վսեմ աշխատանք, գուցե ոչ այնքան շլացնող ու փայլուն իր արտաքինով, սակայն իմաստավից և վեհ՝ իր ներքին բովանդակությամբ»⁴:

Գալիք Հայաստանի հոգևոր բովանդակության շուրջ էլ նա կառուցում է իր հայեցակարգ-տեսլականը: Թեև նշված հոսանքի պայքարը հանուն Հայաստանի ազատագրության է մղվում, սակայն այն հաշվի չի առնում ապագա Հայաստանի հոգևոր արժեքները, որի հետևանքով մեռնում է Հայաստանի հոգին: Ըստ նրա՝ մեռնում է «այն, ինչ Հայաստանի հոգին ու սիրտն է, նրա ամենից թանկագին ու վսեմ գանձը, նրա կենդանության և ապագայի լավագույն առիավատչյան: ...Մեռնում է արհամարիված ու ընկած, բայց ազնիվ ու լուսեղեն հոգին Հայաստանի, ...մեռնում է Յոզևեր Հոգևոր Հայաստանը»⁵: Մեծ մտածողը ցավ է հայտնում այդ առթիվ, կարծում, որ եթե նույնիսկ Հայաստանն ազատագրվի, բայց նրա հիմքում չդրվի Յոզևեր Հոգևոր Հայաստանը՝ հայության կազմակերպումը գաղափարական իմաստով, ազատագրված Հայաստանը կլինի անհոգի, մահվան դատապարտված: «Այդ Յոզևեր Հայաստանի կառուցումը ծանր ու տևական աշխատություն է պահանջում, անթիվ կյանքերի տոկուն հավատ և գիտակցություն, անարյուն, բայց ազնիվ, գուցե ավելի դժվար, ավելի ահավոր զոհաբերում, քան արյունի զոհաբերումը: Մի Րաֆֆի, մի Արծրունի, մի Նալբանդյան, մի Դուրյան նույնպես ասպետներ են, գուցե ավելի մեծ հերոսներ են, քան նրանք, որ կռվի դաշտում են զոհաբերում իրենց կյանքը»⁶: Նա գաղափարաստեղծ գործիչներին համարում է ոչ պակաս կարևոր ու անհրաժեշտ, որքան կռվի դաշտում մարտնչողներին: Ըստ որում՝ հարց է, թե նրանցից որոնք են առավել մեծ ներդրում կատարելու Հայաստանի գալիքը կերտելու գործում:

Վ. Տերյանին անհանգստացնում է նաև Հայաստանի ու հայության հատվածական ընկալումը հայ որոշ գործիչների շրջանում: Նրանք, հայություն և Հայաստան ասելով, ի նկատի ունեն

⁴ Նույն տեղում, էջ 314:

⁵ Նույն տեղում, էջ 317:

⁶ Նույն տեղում, էջ 317:

արևմտահայությանը և Արևմտյան Հայաստանը, որպես հայության գլխավոր մշակութային կենտրոններ են ներկայացնում Արևմտյան Հայաստանի էրզրում, Վան և Մուշ քաղաքները: «...Երբ ես կարդացի լրագրում այդ դասախոսությունների բովանդակությունը, չտոգորվեցի նույն լավատեսությամբ, որովհետև նրանց լավատեսությունը հիմնված էր թուրքահայ (իմա՛ արևմտահայ) խնդրի լուծման վրա և այն հավատի վրա, որ տածում էին նրանք դեպի թուրքահայերի կուլտուրական ապագան, մինչդեռ ինձ զբաղեցնում էր ամբողջ հայության կուլտուրական ապագայի խնդիրը»⁷: Հարկ է նշել, որ սկսած XIX դ. վերջից՝ հայ ազատամարտի գործիչների շրջանում արդեն իսկ հասունանում էր հայրենիքի ամբողջական ընկալումը: Սակայն ազատամարտի այդ գործիչները դեռևս պետք է անցնեին գաղափարական հասունացման կարևոր մի շրջան, քանի որ ազգի և հայրենիքի վերաբերյալ նրանց պատկերացումները սկզբում, իրոք, կրում էին որոշակի հատվածականության կնիք: Հ. Քաջազնունին գրում է, որ երբ մշեցին հայրենիք է անվանում Տարոնի հովիտը, կարնեցին՝ Կարնո բարձրավանդակը, և այդպես շարունակ, «հայրենիք» բառը նույնանում է ծննդավայրին, որը չի արտացոլում հայրենիքի բուն էությունը⁸: Այս առումով հատկանշական է Արաբոյի օրինակը, որը, լինելով թիֆլիսում և շփվելով հայ ազատագրական շարժման գաղափարական ու կազմակերպչական աշխատանքներում ընդգրկված գործիչների հետ, այնուհետև Սասունում բոլորին բացատրում էր, որ «Հայրենիքի սահմանը մեր լեռներեն ու ձորերեն շատ անդին է, և մենք պատմութիւն ու վրէժ ունինք, որ մեր ժամանակներեն դարերով հետ կ'երթան»⁹: Դա հայոց ազատաբույն Սասունում դարեր շարունակ առանձնացված կյանքով ապրած հպարտ լեռնեցու կողմից ամբողջական հայրենիքի, ամբողջական ազգի և նրանց պատմության ամբողջականության խորը գիտակցումն էր: Հենց այդ գիտակցությունն էր, որ այդուհետ բնորոշելու էր հայ ազատամարտի բոլոր գործիչներին: Փաստորեն, կարող ենք արձանագրել, որ տեղի էին ունենում հայության՝ որպես ամբողջական ազգի ձևավորում, նրա կողմից հայրենիքի գաղափարի խոր և ամ-

⁷ Նույն տեղում, էջ 306:

⁸ Տե՛ս Հ. Քաջազնունի, Ազգ և հայրենիք, Եր., 2008, էջ 147:

⁹ Մխո-Շահէն Աէֆէրեան, Կենսագրական նօթեր, Պոսթըն, 1903, էջ 11:

բողջական ընկալում և ազգի քաղաքական նպատակների միաձուլում հայրենիքի գաղափարին¹⁰:

Բացի այն, որ Վ. Տերյանը հայության հատվածական ընկալումներին հակադրում է հայության ամբողջական գաղափարը, նա այդ անում է հայության ազգային գլխավոր անձնագրի՝ մշակույթի հիման վրա: «Մի՞թե Արարատյան դաշտը Հայաստան չէ, և նրա ոգին՝ Արփյանը, այդ Հայաստանի ամենալուսեղեն մի բեկորը չէ: Որպիսի՞ Հայաստան եք ուզում կառուցել դուք, որ չեք ուզում ճանաչել այդ հոգեղեն Հայաստանը: Ի՞նչ եք որոնում դուք Հայաստանում, եթե արհամարհում եք այն, ինչ հոգին և սիրտն է նրա...»¹¹: Ըստ Վ. Տերյանի՝ հայությունը իրեն պետք է համարի ժառանգն իր հայրենիքի, բայց անհրաժեշտ է գնահատել նաև նրա հոգեղեն ավանդը: Վերջինիս վրա հիմնված Հայաստանը Վ. Տերյանն անվանում է Հոգևոր Հայաստան, որը նա հակադրում է նյութական Հայաստանին՝ հողին, որը հոգի չունի:

«Հայության հավաքում կամ հայության կազմակերպում գաղափարական իմաստով - ահա՛ ինչ են հասկանում ես Հոգևոր Հայաստան ասելով: Դա այն կուլտուրան է, այն կուլտուրապես կազմակերպված ժողովուրդն է, որի գալուստ մենք կուզեինք հավատալ»¹²: Ազգը, որպես այդպիսին, ստեղծվում է նաև և գլխավորապես իր անդամների ներքին մտավոր-հոգևոր կապով: Պետք է լինի մի ներքին ուժ, հոգևոր մղում, որ մարդկանց համախումբը ազգ է դարձնում: «Ահա թե ինչու՛, ես կարծում եմ, որ բացի արտաքին արգելքները հաղթահարելուց, ամեն մի՝ ազգ կազմելու ցանկություն ու կամք ունեցող ժողովուրդ անդադար պիտի ստեղծի այն արժեքները, որոնք նրա ինքնության առհավատչաներն են»¹³:

Այնուհետև Վ. Տերյանը մասնավորեցնում է իր ասելիքն ու շեշտում, որ Մոսկվայում, որտեղ մեծ ու հարուստ հայկական համայնք կա, չկա մի կազմակերպություն, որի նպատակը հայոց լեզվի պահպանումն ու տարածումը լինի: Չկա նաև որևէ կազմակերպություն, որի նպատակը լինի հայ արվեստագետների հա-

¹⁰ Տե՛ս **Գ. Խուդինյան**, ՀՀ Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Եր., 2006, էջ 51:

¹¹ Տե՛ս **Վ. Տերյան**, մշվ. աշխ., էջ 312:

¹² Նույն տեղում, էջ 314:

¹³ Նույն տեղում, էջ 315:

մախմբումը: «Չեն ասում գրականության, մամուլի, դպրոցի մասին. դա հասկանալի է ինքնըստինքյան»¹⁴: Ելնելով այդ իրողությունից՝ Վ. Տերյանը գրում է, որ «Մեր Յոգևոր Յայրենիքը նույնպես ավերված մի երկիր է, և այդ ավեր ու անավարտ շենքերը կանգնեցնելու համար որպիսի՝ ջերմ սեր, որպիսի՝ անձնվիրություն, որպիսի՝ բուռն ոգևորություն է հարկավոր»¹⁵: Առօրյա մշակութային գործունեությունը Վ. Տերյանը դիտում է որպես հայության ազգային ապագան կառուցելու կարևոր հենարան: «Չպետք է կամենանք մեր հույսը և ապագան նյութական Յայաստան գաղափարի վրա հիմնել, այլ պիտի տենչանք ու աշխատենք Յոգևոր Յայաստանի համար»¹⁶, այլ խոսքով՝ ազգ դառնալու համար չպետք է հույս կապել արտաքին միջամտության հետ, այլ պետք է ապավինել միմիայն սեփական ուժերին¹⁷:

Եվ ահա՛ կարևոր եզրակացությունը. «Եթե հիրավի այսօր պարզված է հայության սիրտը դեպի ապագան, եթե հիրավի հավատում է նա իր ապագային, ապա իր հայացքը ոչ միայն դեպի Վան կամ Երզրում պիտի ուղղի, այլ իր ներսը, իր հոգու խորքը՝ տեսնելու համար, թե կա՞ արդյոք իր մեջ այն ամենը, որ կենդանություն է ներշնչում մեր նյութական հայրենիքին, այդ Վան և Մուշ և Երզրումին: Իսկ եթե կա, ապա նա չի նստի ծուլ և անհավատ, այլ կամքի մի գերագույն թափով կձեռնարկի այդ Յոգևոր Յայրենիքի վերակառուցման: Քննեցեք ձեր սիրտը և նայեցեք, թե կա՞ արդյոք այնտեղ հավատ, որով պիտի կենդանանա մեր այդ Յոգևոր Յայաստանը. եթե չկա, ապա զուր են ձեր ջանքերը նյութական Յայաստանի համար... Նա չի կենդանանա: Նա հոգով միայն կարող է կենդանի լինել ... Իսկ երբ դա լինի, ես հավատում եմ, կլինի և Յոգևոր Յայաստանը, կենդանի կլինի մեր Յայրենիքը, ուրեմն կենդանի կլինի և այն Յայաստանը, որի համար մեր ժողովուրդը թափում է այսօր իր արյունը»¹⁸:

Բոլորովին չհակադրվելով Վ. Տերյանի գաղափարներին, որոնք հավերժական ճշմարտություններ են, պետք է նշել, սակայն, որ

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 318:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 316:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 315:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 317-319:

հայ ազատամարտի կազմակերպիչներն էլ էին հասկանում դրանց անհրաժեշտությունը, որով կհարստացվեր պայքարը: Ուստի մի կողմից՝ կազմակերպված, իսկ մյուս կողմից՝ տարերայնորեն Վ. Տերյանի օրերում Հայաստանի ազատագրության գործին միացավ հայ մտավորականների մի մեծ փաղանգ, որի մեջ էին այնպիսի անկրկնելի անուններ, ինչպիսիք էին Դ. Վարուժանը, Սիամանթոն, Լ. Շանթը և բազմաթիվ այլք, որոնք, շարունակելով XIX դ. հայ լուսավորիչների՝ Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Բաֆֆու սկսած գործունեությունը, այն միաժամանակ հարստացրին նորանոր արժեքներով: Եվ հենց նրանց նշանաբանն էլ, որը, որպես հանգանակ, տպագրվել էր «Նավասարդ» հանդեսի առաջին համարում, բարբառում էր, որ իրենց սերնդի ազգային գործիչներին վիճակված է կերտել հայության և Հայաստանի «նոր արշալույսը»¹⁹: Վերջինս նման և խիստ հարագատ էր Վ. Տերյանի գաղափարներին: Ավելին, հայ ազատամարտի գործիչների շրջանում հաստատորեն ամրագրվել էր այդ ազատամարտում զինվորի և մտավորականի համատեղ գործունեության անհրաժեշտությունը²⁰:

Եվ ահա՛, վերոհիշյալ դասերը լավագույնս սերտած գործիչները, որոնց, անկասկած, ուղղված էր Տերյանի քննադատությունը, 1921 թ. հայտնվեցին Սփյուռքում, մի իրականության մեջ, որտեղ կրկին ու կրկին անհրաժեշտ էր կազմակերպել ու առաջնորդել հայությանը, սակայն արդեն հայրենի երկրից հեռու:

Սփյուռքյան հոգևոր Հայաստանը: Հայկական Սփյուռքի ձևավորման գործընթացը ավարտին հասավ այնտեղ Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախկին ղեկավարների հաստատունից հետո, երբ այն սկսեց աստիճանաբար ընդունել կազմակերպակառուցվածքային այն դիմագիծը, որը ոչ էական փոփոխություններով գոյություն ունի նաև այսօր:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության ղեկավարության հաստատումով Սփյուռքում տեղի ունեցավ լուրջ փոփոխություն: Հայրենիքից հեռացան և այնտեղ հաստատվեցին հայոց արդեն նախկին անկախ պետության ղեկավար այրերը: Նրանք գրեթե բոլորը

¹⁹ Տես **Յ. Սիրունի**, Դանիել Վարուժան, Պուլքեշ, 1940, էջ 126:

²⁰ Տես **Գարեգին Նժդեհ**, Երկեր, հ. 2, եր., 2002, էջ 448:

ՀՅԴ-ի անդամներ էին, իսկ ՀՅԴ-ն մինչ այդ էլ սեփական կառույցների ուներ Սփյուռքի տարբեր գաղթօջախներում: Սակայն այժմ գաղթօջախներ եկան քաղաքական գործիչներ, պետության նախկին ղեկավարներ: Հասկանալի է, որ նրանց հաստատվելը լուրջ հետևանքներ էր ունենալու Սփյուռքում և մասնավորապես այն համայնքներում, որտեղ լուրջ դերակատարություն ուներ ՀՅԴ-ն: Վերջինս Սփյուռքում այդ ժամանակ արդեն ամենամեծ և հեղինակավոր քաղաքական կազմակերպությունն էր, որի շնորհիվ Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախկին ղեկավարությունը կարևոր դերակատարություն ստացավ ՀՅԴ-ի համասփյուռքյան կառույցում մասնավորապես և Սփյուռքում՝ ընդհանրապես:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախկին ղեկավարությունը, հաստատվելով Սփյուռքում, ակտիվորեն շարունակեց իր գործունեությունը: Այս կապակցությամբ Սիմոն Վրացյանը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին գրում էր. «Մենք տարագրության մեջ էլ այն ենք, ինչ որ էինք Հայաստանում: Մենք սիրում ենք մեր հայրենիքը և ոչ ոքի չենք ների նրա վերաբերմամբ գործված որևէ անիրավություն: Փառք և պատիվ չենք փնտրում, ոչ էլ բարեկեցիկ կյանք մեզ համար, բայց հայ ժողովրդի պատվին և բարեկեցությանը վնասողների դեմ պայքարում ենք և պիտի շարունակենք: Մեր գոյության նպատակը և կյանքի իմաստը՝ Հայաստանի և հայ ժողովրդի ազատությունն է և անկաշկանդ բարգավաճումը»²¹: Այդ նպատակների իրականացումը հայրենիքից կտրված ապրելու պայմաններում, հասկանալի է, իրականացվելու էր այլ հարթության վրա և այլ մեթոդներով: Եվ հենց այդ նպատակադրումներով էլ 1920-ական թթ. Սփյուռքում սկսվեց Հոգևոր Հայաստանի ստեղծման գործընթացը: «Հոգևոր Հայաստան» գաղափարական հասկացությունն օգտագործվում էր Սփյուռքում հաստատված Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախկին պետական այրերի (Ս. Վրացյանի, Գ. Նժդեհի և այլոց) կողմից:

Իր էությանը այն նշանակում էր աշխարհում ցրված ազգի վիրտուալ (երևակայական, երևութական) հավաքականություն: Այդ մասին Ս. Վրացյանը գրում է. «Կազմակերպելով և բարեշինելով

²¹ Ս. Վրացյան, Խոսք ընդ ուսուցչի, Տ. Տ. Գևորգ Ձ սրբ. կաթողիկոսին, ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի «Տարեգիրք», Եր., 2009, էջ 207:

հանդերձ իր ներքին կյանքը, Հայ Սփյուռքը չնռռացավ ու չկտրվեց Մայր Հայրենիքից, իրեն միշտ զգաց Հայրենիքի մեկ մասը՝ մի տեսակ «Հոգևոր Հայաստան»: ՀՈԳԵՎՈՐ Հայաստանը չփորձեց իրեն հակադրելու ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ Հայաստանին, թեև վերջինս ուրացավ և դավադրեց նրա դեմ»²²:

Գ. Նժդեհը, անդրադառնալով ամերիկահայության վիճակին, գրում է, որ իրենց հիմնական նպատակը հայությանը հոգեբանորեն կենտրոնացնելն է, նրան իբրև հասարակություն կերպավորելը²³:

Այսինքն՝ ըստ Ս. Վրացյանի և Գ. Նժդեհի՝ ՀՅԴ-ն աշխարհում ցրված հայությանը որպես մեկ հավաքականություն ձևավորելու փորձ էր կատարում, որը իրականացվում էր ինչպես առանձին գաղթօջախներում՝ դրանք վերածելով կազմակերպված համայնքների, այնպես էլ համասփյուռքյան սահմաններում:

Կար Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետություն, որն անկախ չէր և քաղաքական դրդապատճառներով աստիճանաբար կտրում էր կապերը սեփական Սփյուռքի հետ: Միևնույն ժամանակ, կար աշխարհում սփռված հայություն, կար նաև սփյուռքահայության քաղաքական ղեկավարություն՝ ի դեմս Հայաստանի առաջին Հանրապետության ղեկավարության: Ստիպված լինելով կտրվել մայր հայրենիքից, ապրել առանց նրա՝ օտար հողում փորձ էր կատարվում ստեղծելու հոգևոր հայրենիք, մի իրականություն, երբ աշխարհասփյուռ հայությունը ղեկավարվում, ուղղորդվում է, երբ ստեղծվում են նրա ներքին կյանքի տարբեր բնագավառները կարգավորող կառույցներ ու կազմակերպություններ, երբ հայությունը սկսում է զբաղվել իր խնդիրներով: Գ. Նժդեհը գրում է. «Կտրված մայր հողից և հայրենի ժողովրդի կենցաղից՝ նա (սփյուռքահայությունը) դարձել է հոգեպես անհող և անհայրենիք: ...Հայաստանից դուրս, օտարության մեջ, միայն Ցեղի գաղափարն ու պաշտամունքը կարող են փոխարինել հայրենի հողն ու ժողովուրդը: ...Այսօր, մխիթարության ու հպարտանքի երկու առարկա ունենք-Ցեղային Շարժումը և մեր մարտական ուժը: Ապրեցեք երկուսն էլ, որ ապրեք իբրև Ազգ և Հայրենիք»²⁴: Գ.

²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 205:

²³ Տե՛ս Գ. Նժդեհ, ԳՂՎ. աշխ., էջ 172:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 480:

Նժդեհը նույնիսկ կարգախոս էր մշակել. «Երբեք և ոչ մի տեղ՝ առանց հոգևոր Հայրենիքի»²⁵:

Հոգևոր Հայաստանի ստեղծման համար նախևառաջ հիմք էին ընդունվում ՀՅԴ-ի կազմակերպական կառույցները, որոնք տարբեր համայնքներում ձեռք էին բերում նաև համայնքային ղեկավարության գործառույթներ: Ազգային գործիչ Ա. Սահակյանը, նկարագրելով 1920-ական թթ. Մերձավոր Արևելքի գաղթօջախներում ՀՅԴ-ի իրականացրած գործունեությունը, մասնավորապես ընդգծում է. «Ընկերները թափով ցվիրվեցան աշխատանքի: Որքան արագ գլուխ գար մեր կոմիտեներու կազմությունը, եւ որքան ուժեղ ըլլային անոնք, այնքան դյուրին պիտի ըլլար ընդհանուր համակարգություն մտցնել ժողովուրդին մեջ»²⁶: Ասվածից պետք է եզրակացնել, որ հայ գաղթականության ներքին կյանքի կարգավորման նպատակն իրականացնելու գործում ՀՅԴ գործիչները նախապատվություն էին տալիս սեփական կառույցի ամրապնդման գործին: Հոգևոր Հայաստանի գաղափարական միասնությունը կառուցվում էր հայկականության հիմքի վրա, որն իրենից ներկայացնում էր հայոց պատմության, հայ ինքնության, մշակույթի և հիշողության մի մեծ համախումբ:

Հոգևոր Հայաստանի գաղափարախոսների ջանքերով Սփյուռքում աստիճանաբար ի հայտ են գալիս կան իրենց գործունեությունն ակտիվացնում և տարածում են կրթամշակութային (Համազգային հայ կրթական և մշակութային միություն), կանանց և բարեգործական (Հայ օգնության միություն), երիտասարդական և մարզական (Հայկական մարմնակրթական ընդհանուր միություն) և այլ բնույթի կազմակերպություններ, միություններ և հաստատություններ: Այդ կառույցների ակունքներում էին այնպիսի մեծ մտավորականներ, ինչպիսիք են Ն. Աղբալյանը և Լ. Շանթը: Նմանատիպ կառույցների գործունեությունը ուներ տարածական մի քանի շրջանակ: Այն երբեմն ընդգրկում էր առանձին վերցրած որևէ համայնք, երբեմն ունենում էր տարածաշրջանային, իսկ երբեմն էլ՝ համասփյուռքյան տարածքում: Դրանց գլխավոր նպա-

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82:

²⁶ Տե՛ս Պատմագրություն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության, քառահատոր շարք, հ. Դ, եր., 2003, էջ 323:

տակներն էին հայապահպանությունը, հայոց լեզվի և մշակույթի պահպանումն ու տարածումը, հայկական դպրոցների հիմնումը և այլն²⁷: Այսինքն՝ գործունեության այն դաշտերը, որոնց բացակայությունը հատկապես շեշտում էր Վ. Տերյանը:

Երիտասարդ սերնդի շրջանում սկսում է տարածվել նաև ազգայնական դաստիարակություն: Սփյուռքի երիտասարդության համար ստեղծվում են «Ցեղակրոն ուխտեր»²⁸:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության գործիչների դերակատարությամբ էր պայմանավորված Հոգևոր Հայաստանի ձևավորման գործընթացում այնպիսի մի կարևոր ձեռնարկ, ինչպիսին էր Սփյուռքին քաղաքական երանգ հաղորդելը: Հիմնվեց ՀՅԴ Հայ Դատի հանձնախումբը՝ Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ²⁹: Հանձնախմբի գործունեության նպատակն էր հայկական պահանջատիրության արժարժումը տարբեր երկրներում և կազմակերպություններում: Դրանով իսկ աշխարհասփյուռ հայությունն իրականացնում էր սեփական քաղաքականությունը, որը, ճիշտ է, կրում էր սահմանափակ (զրեթե միայն պահանջատիրական) բնույթ, սակայն, միևնույն ժամանակ, ուներ համահայկական շահի ընդգրկում: Այդ պատճառով «Հայ Դատ» հասկացությունը շուտով ձեռք բերեց համասփյուռքյան, իսկ Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից (1991թ.) հետո՝ նաև համահայկական տարածում:

Այսպիսով՝ ձևավորվում էր Հոգևոր Հայաստանը: Վերջինս սկզբնապես իրականություն էր դառնում ՀՅԴ համասփյուռքյան կառույցի շրջանակներում, սակայն գործունեության համահայկական դաշտի պայմաններում Հոգևոր Հայաստանի սահմաններն անընդհատ ընդարձակվում էին:

Այս շրջանում կազմակերպվածության առումով Հոգևոր Հայաստանն ընդգրկում էր տարածական երկու շրջանակ կամ հավաքականություն՝

1. Սփյուռքի առանձին համայնքի շրջանակ. այս Հոգևոր Հայաստանն ընդգրկում էր առանձին վերցրած մեկ հայկական հա-

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 305-340:

²⁸ Տե՛ս Ա. Բարսեղյան, Ցեղակրոն շարժումը, Եր., 2009:

²⁹ Տե՛ս Պատմագրություն Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցության, հ. Դ, էջ 308:

մայնք, որտեղ հայությունը կարգավորում է իր ներքին կյանքը, ստեղծում կրթական, մշակութային և այլ բնույթի հաստատություններ: Համայնքը Սփյուռքի բջիջն էր, որին, ընդհանուր առմամբ, հատուկ էին նույն խնդիրներն ու նպատակները, ինչ մյուս համայնքներին:

2. ՀՅԴ կառույցի շրջանակ. այս Հոգևոր Հայաստանը նույնպես ուներ սահմանափակ ընդգրկում. վերաբերում էր զուտ կուսակցական կամ կառույցային կյանքին և գաղափարախոսությանը: Թեև ՀՅԴ-ն և նրա որոշ դուստր կազմակերպություններ ունեին համասփյուռքյան այս կամ այն մասշտաբի տարածում, այնուամենայնիվ համասփյուռքյան սահմաններում նրանց գործունեությունը տարածվում էր սեփական անդամների և համակիրների շրջանում: Միևնույն ժամանակ, ապակուսակցական սկզբունքով ստեղծվող դուստր կազմակերպությունների միջոցով Հոգևոր Հայաստանի սահմաններում սկսում են ընդգրկվել հայության նորանոր հատվածներ:

Պետք է նշել, որ Հոգևոր Հայաստանի ստեղծման գործընթացը պատմական անհրաժեշտություն էր, այն, թերևս, անխուսափելիորեն ստեղծվելու էր սեփական հայրենիքից հարկադրաբար կտրված ապրելու պայմաններում: Սակայն յուրաքանչյուր, թեկուզ անխուսափելի գործընթաց ունենում է առաջնորդներ: Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախկին ղեկավարներն էին այն առաջնորդները, որոնք ներմուծեցին Հոգևոր Հայաստանի գաղափարը և իրենց գործունեությամբ իրականություն դարձրին այն: Որպես հայ ազատագրական շարժման և հայկական պետության ղեկավարներ՝ նրանք վաղուց արդեն թրծվել էին համահայկական շահերի բովում: Նրանց ջանքերով և անմիջական աշխատանքով է, որ ստեղծվեց Հոգևոր Հայաստանը՝ աշխարհասփյուռ հայության գաղափարամշակութային հավաքականությունը Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Ընդհանուր առմամբ՝ Հոգևոր Հայաստանը որպես ազգային գաղափարակազմակերպական հավաքականություն բնութագրելիս պետք է արձանագրել, որ այն տարածական և մարդկային իր տարբեր ընդգրկումներով կազմում էր մեկ ամբողջություն: Այն ուներ իր սեփական ժողովուրդը, քաղաքական համակարգը (կու-

սակցություն և տարաբնույթ կազմակերպություններ, կառույցներ ու հաստատություններ), գաղափարախոսությունն ու շահերը, ներքին կյանքը, ինչպես նաև վարում էր իր սեփական քաղաքականությունը՝ պաշտպան կանգնելով համազգային դատին:

Ամփոփելով կարող ենք նշել, որ Վահան Տերյանը, գնահատելով հայ ազատամարտի կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը, նկատել է դրա գաղափարական աղքատությունը: Ամրագրելով այդ մտահոգությունը՝ նա մեկ հարթության վրա է դրել հայ զինվորին և մտավորականին՝ նշելով, որ վերջինս առաջինից ոչ պակաս կարևոր դերակատարություն ունի նոր Հայաստանի շինարարության գործում: Ըստ նրա՝ գաղափարական, Յոզևոր Հայաստանը պետք է դրվի նյութական Հայաստանի հիմքում, որով վերջինս կստանա հոգի և ըստ այդմ՝ կենսունակություն: 1921 թ. Սփյուռքում հայտնված հայ ազատամարտի և Հայաստանի առաջին Հանրապետության գործիչները, անկասկած, ծանոթ լինելով Տերյանի գաղափարներին, ինչպես նաև անհրաժեշտության բերումով Սփյուռքում սկսեցին Յոզևոր Հայաստանի շինարարությունը, որտեղ գլխավոր դերը վերապահված էր հենց գաղափարական կողմին, հայության կազմակերպմանը գաղափարական իմաստով:

Arman Yeghiazaryan – Vision of "Spiritual Armenia" by Vahan Teryan and the "Spiritual Armenia" in Diaspora – In 1914 Vahan Teryan introduced the concept of “The Spiritual Armenia” - his vision of the future life of Armenia and Armenians. Interestingly, former leaders of the First Republic of Armenia who had settled in the Diaspora started developing a similar concept of “Spiritual Armenia” to develop and organize cultural and communal life in Diaspora during the 1920s to 1940s.

Арман Егиазарян – Видение “Духовной Армении” Ваана Теряна и “Духовная Армения” в Диаспоре. – В 1914 г. Ваан Терян представил концепцию “Духовной Армении” – свое видение будущей жизни Армении и армян, а в 1920-40 годах бывшие руководители Первой Республики Армения начали развивать одноименную концепцию организации жизни армян Диаспоры. Связь между двумя идеями исходит от того, что “мишенью” критических и конструктивных наблюдений Ваана Теряна являлись именно деятели, которые через несколько лет встали у руля Республики Армения.